

ΔΗΜΟΣΙΑ ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ Covid-19

Γεώργιος Ι. Ανδρουτσόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής του Εκκλησιαστικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Δικηγόρος

1. Η ακολουθία των γεγονότων

Α'. Η επιδημία του νέου κορωνοϊού (Covid-19), που ενέσκηψε προσφάτως και στη χώρα μας, ανάγκασε την κυβέρνηση να νομοθετήσει *έκτακτα* μέτρα για τον περιορισμό της διάδοσής του. Άλλωστε, και σε παγκόσμιο επίπεδο, τα κράτη, επιχειρώντας να εξασφαλίσουν και να εγγυηθούν την προστασία της δημόσιας υγείας, λαμβάνουν μέτρα¹ τα οποία περιορίζουν σοβαρά ορισμένες θεμελιώδεις ελευθερίες, μεταξύ αυτών και τη *θρησκευτική ελευθερία*, ειδικώς στη διάστασή της ως ελευθερίας της λατρείας, που εκδηλώνεται σε κοινωνία με τους άλλους². Στο πλαίσιο αυτό, η κυβέρνηση εξέδωσε στις 25.02.2020 Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου³ (στο εξής: ΠΝΠ), με την οποία προβλέφθηκε ως δυνητικό μέτρο, μεταξύ άλλων, «*η προσωρινή απαγόρευση της λειτουργίας [...] χώρων θρησκευτικής λατρείας*» (άρθρο πρώτο, 2 στ'), με απόφαση της αρμόδιας Υπουργού επί της Παιδείας, μετά από γνώμη της Εθνικής Επιτροπής προστασίας της Δημόσιας Υγείας. Μάλιστα, η σχετική απόφαση, η οποία λαμβάνεται αυτονοήτως υπό το πρίσμα της συνταγματικής αρχής της *αναλογικότητας* (proportionality), πρέπει, εκτός των άλλων, να αναφέρει ρητώς τη συγκεκριμένη ανάγκη δημόσιας υγείας που επιβάλλει τη λήψη του και να ορίζει τη διάρκεια ισχύος του.

Είναι προφανές ότι στην προκείμενη περίπτωση η υπουργική απόφαση θα έπρεπε να διακανονίσει το ζήτημα της σύγκρουσης δύο θεμελιωδών δικαιωμάτων· αφενός της *θρησκευτικής ελευθερίας* και αφετέρου της *προστασίας της δημόσιας υγείας*, με το διακύβευμα να εντοπίζεται στη «*συμφιλίωση*» και την ισόρροπη συνύπαρξή τους.

Αυτή η οριακή απόφαση ελήφθη τελικώς στις 16.03.2020, μετά από πρωθυπουργική εντολή, από τους συναρμόδιους υπουργούς επί της Παιδείας και της Υγείας. Σύμφωνα με αυτήν⁴, θεσπίζεται η προσωρινή απαγόρευση της τέλεσης *κάθε είδους λειτουργιών και ιεροπραξιών* σε όλους ανεξαιρέτως τους χώρους θρησκευτικής λατρείας, *για προληπτικούς λόγους δημόσιας υγείας* και για το χρονικό διάστημα από 16.3.2020 έως και 30.3.2020⁵, επιτρέπεται δε μόνο η προσέλευση πιστών για ατομική

¹ Για μια περιπτωσιολογική αναφορά των περιορισμών που τα κράτη έχουν επιβάλλει στο δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας λόγω του κορωνοϊού, βλ. S. WEINER, K. LAVERY and D. NARDI, *The Global Response to the Coronavirus (COVID-19): Impact on Religious Practice and Religious Freedom*, U.S. Commission on International Religious Freedom, March 2020.

² Βλ. προχείρως P. CONSORTI, «*Religions and virus*», www.diresom.net/9 March 2020.

³ Ε.τ.Κ. Α' 42· πρβλ. Ν. 4682/2020 (Ε.τ.Κ. Α' 76/3.4.2020), ο οποίος κύρωσε την ΠΝΠ. Για τη συμφωνία με το Σύνταγμα της επίδικης ΠΝΠ, βλ. προχείρως Α. ΚΑΡΥΔΗ, «*Η εφαρμογή των Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου*», εφημ. «*Πελοπόννησος*» της 09.04.2020, σ. 4, ο οποίος θεωρεί ότι «*η άμεση απειλή της δημόσιας υγείας λόγω του κορωνοϊού συνιστά “έκτακτη περίπτωση εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης”*», που δικαιολογεί την έκδοση της ΠΝΠ.

⁴ Αριθ. 2867/1 /16.03.2020: Ε.τ.Κ. Β' 872.

⁵ Με την υπ' αριθ. Δ1α/ΓΠ.οικ.21285/28.03.2020 (Ε.τ.Κ. Β' 1082) ΚΥΑ παρατάθηκε η ισχύς της απαγόρευσης μέχρι και την 11.04.2020.

προσευχή⁶ και η τέλεση λειτουργίας αποκλειστικώς προς τον σκοπό της τηλεοπτικής ή ραδιοφωνικής μετάδοσής της και κηδειών, με την παρουσία του θρησκευτικού λειτουργού και του απολύτως στενού συγγενικού περιβάλλοντος... Νωρίτερα, η Διαρκής Ι. Σύνοδος (στο εξής: Δ.Ι.Σ.) της Εκκλησίας της Ελλάδος, κατά την τακτική συνεδρία της 16.03.2020, είχε αποφασίσει αφενός να παραμείνουν οι ναοί ανοικτοί για κατ' ιδίαν προσευχή των πιστών και αφετέρου να τελείται με τη συμμετοχή των πιστών από την Κυριακή 22.03.2020 μέχρι το Σάββατο του Λαζάρου της 11.04.2020 με λιτό τρόπο η θεία λειτουργία από 7:00 έως 8:00 π.μ.⁷

Το εν λόγω κυβερνητικό μέτρο, που περιόριζε αναμφίβολα σε μεγάλο βαθμό τη θρησκευτική λατρεία, ενεργοποίησε τα αντανάκλαστα της Εκκλησίας της Ελλάδος, η οποία ανέλαβε αμέσως πρωτοβουλία ώστε να τροποποιηθεί η Κοινή Υπουργική Απόφαση (στο εξής: ΚΥΑ), προς την κατεύθυνση να εξευρεθεί ένα ηπιότερο μέσο, που και την ελευθερία της λατρείας δεν θα ακύρωνε και τη δημόσια υγεία θα προστάτευε. Ζήτησε, έτσι, από την Πολιτεία, μεταξύ άλλων, να «*επιτραπή η τέλεσις των Ιερών Ακολουθιών και Θείων Λειτουργιών από έναν και μόνον λειτουργόν εις τους Ιερούς Ναούς, άνευ συμμετοχής πιστών*»⁸.

Β'. Η Δ.Ι.Σ., η οποία συνεδρίασε την 01.04.2020 για να επανεξετάσει τις εκκλησιαστικές προεκτάσεις της πανδημικής έξαρσης του Covid-19, έλαβε την ορθή απόφαση να αποδεχτεί την κυβερνητική πρόθεση, όπως αυτή διατυπώθηκε στα ΜΜΕ από την αρμόδια Υπουργό επί της Παιδείας, για την «επαναλειτουργία» των εκκλησιών, ιδίως τη Μ. Εβδομάδα και το Πάσχα, «*κεκλεισμένων των θυρών*», με μόνη την παρουσία του ιερέα, του ψάλτη και του νεωκόρου. Η απόφαση αυτή «*οικονομεί*», τουλάχιστον υπό τις παρούσες, όλως έκτακτες συνθήκες, τα πράγματα με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, καθώς και την ελευθερία της λατρείας «*διασώζει*» και τη δημόσια υγεία δεν διακινδυνεύει.

Ακολούθως, εκδόθηκε η με αριθ. Δ1α/ΓΠ.οικ. 23093/6.4.2020 ΚΥΑ⁹, με την οποία παρατάθηκε η προσωρινή απαγόρευση της τέλεσης κάθε είδους λειτουργιών και ιεροπραξιών στους χώρους λατρείας για το διάστημα από 12.4.2020 έως και 20.4.2020. Με την απόφαση αυτή, η οποία έλαβε υπόψη της και την ποιμαντική αγωνία που εξέφρασε η Εκκλησία της Ελλάδος στην από 01.04.2020 συνοδική διαγνώμη της, το σχετικό πλαίσιο τροποποιήθηκε μερικώς, καθώς πλέον, ενόψει κυρίως του Πάσχα, παρέχεται η δυνατότητα τέλεσης λατρευτικών συνάξεων αποκλειστικώς και μόνο από τους θρησκευτικούς λειτουργούς και το αναγκαίο βοηθητικό προσωπικό (όπως ιεροψάλτης, νεωκόρος).

Σε εκτέλεση της υπουργικής αυτής απόφασης, η Εκκλησία της Ελλάδος εξέδωσε τη με αριθ. 3018/7.4.2020 συνοδική εγκύκλιο¹⁰, με την οποία εφιστάται η

⁶ Η δυνατότητα ατομικής προσευχής καταργήθηκε με την ΚΥΑ Δ1α/Γ.Π οικ 20036/22.3.2020 (Ε.τ.Κ. Β' 986), καθώς δεν προβλεπόταν ως αυτοτελής λόγος μετακίνησης και γι' αυτό δεν περιλήφθηκε εν συνεχεία στην ΚΥΑ με αριθ. Δ1α/ΓΠ.οικ. 23093/6.4.2020 (Ε.τ.Κ. Β' 1178).

⁷ Πρβλ. ΕΝ. MARTNELLI, «*La chiesa ortodossa graeca ai tempi dell' epidemia da SARS-CoV-2*», [www.diresom.net/25 March 2020](http://www.diresom.net/25_March_2020), η οποία υποστηρίζει ότι τα μέτρα που υιοθέτησε η Ι. Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος κατά τη συνεδρία της 16ης Μαρτίου 2020 ήταν «*αμφίβολης χρησιμότητας και μειωμένης αποτελεσματικότητας για το τρέχον επίπεδο εξαπλώσεως της επιδημίας*», ωστόσο με αυτά η Εκκλησία εξάντλησε τα περιθώρια του συμβιβασμού της.

⁸ Βλ. τη με αριθ. πρωτ. 1453/διεκπ. 660/19.3.2020 επιστολή του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Ιερωνύμου Β' προς την Υπουργό επί της Παιδείας· πρβλ., συναφώς, τη με αριθ. πρωτ. 1471/διεκπ. 671/22.03.2020 συνοδική επιστολή προς τον Γεν. Γραμματέα Θρησκευμάτων με θέμα «*Μετάβαση προς τους Ιερούς Ναούς για ατομική προσευχή*».

⁹ Ε.τ.Κ. Β' 1178/6.4.2020.

¹⁰ Πρόκειται για τη με αριθ. πρωτ. 1654/διεκπ. 741 εγκύκλιο.

προσοχή στους Μητροπολίτες να τηρήσουν τα «διατεταγμένα», προκειμένου να μην δοθεί οποιαδήποτε αφορμή «*προς κακεντρεχή σχόλια και ψόγους*». Τούτο, μάλιστα, αποτελεί κρίσιμη συνθήκη από την οποία θα εξαρτηθεί η διασφάλιση «*της επεκτάσεως της Αποφάσεως διά την τέλεσιν των ιερών Ακολουθιών εις άπαντας τους Ιερούς Ναούς και τας Ιεράς Μονάς [...] και μετά την 20ην Απριλίου...*»¹¹. Ορισμένες, ωστόσο, παρερμηνείες στην εφαρμογή της συγκεκριμένης ΚΥΑ προκάλεσαν εκ νέου την κυβερνητική παρέμβαση. Ειδικότερα, στις 10.04.2020 η Διεύθυνση Θρησκευτικής Διοικήσεως της Γεν. Γραμματείας Θρησκευμάτων εξέδωσε ερμηνευτική εγκύκλιο¹², με την οποία διευκρινίζεται ότι δεν προβλέπεται πλέον η προσέλευση κοινού και η βραχεία παραμονή του στους θρησκευτικούς χώρους λατρείας ούτε για ατομική προσευχή, ισχύει δε η απαγόρευση αυτή και για τη Μ. Εβδομάδα.

2. Ιστορικές συγγένειες

Η κατάσταση που έχει διαμορφωθεί θυμίζει, τηρουμένων ασφαλώς των αναλογιών, τις περιστάσεις άλλων πανδημιών που έχουν κατά καιρούς ενσκήψει στη χώρα. Μια σύντομη επισκόπηση τριών εξ αυτών, *ιδίως ως προς τις εκκλησιαστικές συνεπαγωγές και συνέπειές τους*, παρουσιάζει, νομίζω, ξεχωριστό ενδιαφέρον.

Α'. Στις 20 Αυγούστου του 1828, όταν πλέον η επιδημία πανώλης που είχε εμφανιστεί τον Απρίλιο του ίδιου έτους στα νησιά του Αργοσαρωνικού βρισκόταν σε ύφεση, ο κυβερνήτης Ι. Καποδίστριας, «*προ παντός άλλου τιθέμενος την συντήρησιν της κοινής υγείας εναντίον πάσης εξωτερικής νόσου*», εκδίδει Ψήφισμα, το οποίο ορίζει (άρθρο Α') ότι «*Αι [...] καταχωρισθείσαι εις τα αρχεία της Κυβερνήσεως υγειονομικά διατάξεις [...] θέλουν είσθαι εν ακριβή χρήσει καθ' όλα τα υγειονομεία της Επικρατείας*»¹³. Συγκεκριμένα, το άρθρο 285, το οποίο εμπεριέχεται στο κεφάλαιο Γ' της «Υγειονομικής Διατάξεως» υπό τον τίτλο «*Μέτρα, τα οποία λαμβάνονται εν καιρώ επικρατούντος λοιμού, ή άλλης τινός επιδημικής νόσου εις το εσωτερικόν ή εις τα σύνορα*», ορίζει επί λέξει τα εξής¹⁴:

«*Αν, περιστάσεως τυχούσης, πόλις τις ή χωρίον είναι ύποπτα λοιμού, [...] ανάγκη πάσα να ληφθώσιν ευθέως τα εξής μέτρα.*

Υποχρεούνται οι κάτοικοι να μένουν εις τα ίδια. Εμποδίζεται πάσα θρησκευτική τελετή. Δεν σημαίνονται οι κώδωνες».

Στην κατεύθυνση αυτή κινούνται οι νομοθετικές παρεμβάσεις που έλαβαν χώρα επί Όθωνος στις 31 Δεκεμβρίου 1836. Τότε δημοσιεύτηκε στην «*Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*» του Βασιλείου της Ελλάδος¹⁵ Διάταγμα με τίτλο «*Περί εμποδισμού της μεταδόσεως των μολυσματικών (κολλητικών) αρρωστιών*», με το οποίο ορίζεται (§ 13)

¹¹ Με νέα ΚΥΑ της 16.04.2020 το συγκεκριμένο καθεστώς για τη λειτουργία των χώρων λατρείας, με μόνη δηλαδή την παρουσία του οικείου θρησκευτικού λειτουργού και του απολύτως αναγκαίου βοηθητικού προσωπικού, παρατάθηκε μέχρι και 28.04.2020.

¹² Βλ. τη με αριθ. 45156/Θ1/10.04.2020 ερμηνευτική εγκύκλιο του Υπουργείου Παιδείας, η οποία κοινοποιήθηκε στις Μητροπόλεις της Εκκλησίας της Ελλάδος με το υπ' αριθ. πρωτ. 1711/διεκπ. 766/10.04.2020 διαβιβαστικό εγκύκλιο σημείωμα της Ι. Συνόδου.

¹³ Ψήφισμα ΙΕ'/αριθ. 5646/20.8.1828: βλ. το κείμενο σε Α. ΜΑΜΟΥΚΑ, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογήν των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων, από του 1821 μέχρι τέλους του 1832*, τ. ΙΑ', Αθήνησιν, 1852, σ. 404 επ., ο οποίος διευκρινίζει (σ. 404, υποσημ. 1) ότι το Ψήφισμα «δημοσιεύεται κατά το παρ' εμοί περιωθέν έκτυπον».

¹⁴ ΜΑΜΟΥΚΑ, όπ.π., σ. 455.

¹⁵ Πρόκειται για το από 31.12.1836/12.01.1837 Διάταγμα, το οποίο δημοσιεύεται στο με αριθ. 83/31.12.1836 φύλλο της Ε.τ.Κ.

ότι στις περιοχές που εντοπίζεται κρούσμα πανώλης «αποκλείονται μεν εις τας ιδίας αυτών οικίας οι άνθρωποι μη εξερχόμενοι άνευ ιδιαίτερας αδείας, απαγορεύονται δε αι κοινά συνδιατριβαί εις τας εκκλησίας [...], καθώς και αυταί αι συνελεύσεις (συρροή) εις τους δρόμους και τας αγοράς...», ενώ περαιτέρω προβλέπεται (§ 16) πως εάν ο ασθενής αποβιώσει, θάπτεται σε τόπο ξεχωριστό, «συνωδευόμενος από ένα μόνον ιερέα εις την κηδείαν...». Έτσι, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η επιδημία της πανώλης που ενέσκηψε την άνοιξη του 1837 στο νησί του Πόρου, στο πλαίσιο των μέτρων που λήφθηκαν, όπως προκύπτει από σχετική Έκθεση που συνέταξε ο προσωπικός γιατρός του Όθωνα, Κ. ΒΙΜΠΕΡ¹⁶, «εσφαλίσθησαν τα λοιπά εμπορικά μαγαζεία, καθώς και οι εκκλησίας, και δεν εσυγχωρείτο να εισέρχωνται εις τας τελευταίας παρά μόνον οι ιερείς».

Β'. Δεκαπέντε και πλέον έτη αργότερα, ήτοι στα μέσα του 19ου αιώνα, η Ευρώπη ταλαιπωρείται από την πανδημία της χολέρας.

Στην Ελλάδα, πρώτη επλήγη η πόλη του Πειραιώς, με διάταγμα δε του Όθωνα στις αρχές Ιουλίου 1854 «περί μέτρων προς πρόληψιν της διαδόσεως της χολέρας»¹⁷ επιβλήθηκαν περιορισμοί στις μετακινήσεις. Λίγο αργότερα, κατά μήνα Αύγουστο, η χολέρα έφτασε και στη Σύρο. Την εμπερίστατη θέση στην οποία βρέθηκε η πρωτεύουσα του νησιού, Ερμούπολη, διαζωγραφίζει με γλαφυρότητα ο ιστορικός ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ στη μελέτη του υπό τον τίτλο «Επιδημία και κοινωνία. Η χολέρα στην Ερμούπολη της Σύρου (1854)», που δημοσιεύεται στο περιοδικό «Μνήμων» το έτος 1992. Ενδιαφέρον, εν προκειμένω, παρουσιάζει η στάση των τοπικών αρχών, συμπεριλαμβανομένων των εκκλησιαστικών.

Πιο συγκεκριμένα, ο επίσκοπος Σύρου και Τήνου Δανιήλ [Κοντούδης], φτάνοντας αρχές Αυγούστου, με την έναρξη δηλαδή της νηστείας, στην προκυμαία της Ερμούπολης, «ευλογών τον λαόν, συμβουλεύει να παύσωσι της κακής τροφής», που υποθάλλει τη νόσο και επιτρέπει, δίνοντας σχετικές οδηγίες στους ιερείς, να λυθεί η νηστεία του δεκαπενταύγουστου, «με καθαράν δίαιταν ολίγου ζωμού και βραστού κρέατος», για να διατρέφονται καλύτερα οι κάτοικοι¹⁸. Επίσης, φαίνεται ότι συμφώνησε με τις αρχές να περιοριστούν οι ιερουργίες στο ελάχιστο για να αποφευχθούν οι συγκεντρώσεις των ατόμων. Στο πλαίσιο αυτό, προτάθηκε στους ιερείς να λειτουργούν νωρίς, από τις 7 π.μ. και να τελειώνουν όσο το δυνατόν συντομότερα¹⁹. Ενέδωσε, ύστερα από πιέσεις, στο αίτημα για λιτανεία, την οποία θεωρούσε, πάντως, «παράκαιρον ως εκ της γενησομένης συναφής του πλήθους», ενώ τις περισσότερες φορές δεν γίνονταν κηδείες αλλά ο νεκρός, ως «κατάδικος απαγόμενος υπό τεσσάρων αχθοφόρων και υπό τον πένθιμον και σιγηρόν ψαλμόν ιερέως λίαν μακράν προπορευόμενου», μεταφερόταν γρήγορα στην αιώνια κατοικία του...

Η πόλη της Ερμούπολης, σύμφωνα με τον τοπικό Τύπο²⁰, «η αεικίνητος και θορυβώδης, ομοιάζει νεκρούπολιν φέρουσαν τον τρόμον και την αθυμίαν ζωγραφισμένην εις τας οδούς και τας αγοράς», τα σχολεία είναι κλειστά και οι δρόμοι έρημοι, «εις τρόπον ώστε η ωραία και πολύηχος Ερμούπολις μετεσχηματίσθη εις Ερημούπολιν». Ωστόσο, μετά την απαλλαγή του νησιού από τη μάστιγα της χολέρας, και δη από την Κυριακή 12 Σεπτεμβρίου, «έδραμον οι Χριστιανοί θαρραλεώτεροι εις τα εκκλησίας», όπου τέλεσαν, καθυστερημένα, και τις επιμνημόσυνες δεήσεις για όσους έπεσαν

¹⁶ Κ. ΒΙΜΠΕΡ, *Ιστορική Έκθεση της εν Πόρω πανώλους κατά τους μήνας Απρίλιον, Μάϊον και Ιούνιον του 1837 και των παρά της Κυβερνήσεως ληφθέντων μέτρων εκδοθείσα κατά τα επίσημα της επί των Εσωτερικών Γραμματείας έγγραφα, και κατ' έγκρισιν της Α.Μ.*, εν Αθήναις, 1837, σ. 11.

¹⁷ Πρόκειται για το από 7.7.1854 Β.Δ.: Ε.τ.Κ. αριθ. 23/10.07.1854.

¹⁸ Εφημ. «Αιών» της 25 Αυγούστου 1854.

¹⁹ Εφημ. «Αίολος» της 7 Αυγούστου 1854.

²⁰ Εφημ. «Αίολος» της 19 και 28 Αυγούστου 1854.

θύματα της χολέρας, τους «ουκ άλλης επικηδείου τιμής, ή μόλις των συγγενικών δακρύων αξιωθέντας».

Γ'. Τον Ιούνιο του 1918, η πόλη της Πάτρας βρίσκεται αντιμέτωπη με την «ισπανική» γρίπη²¹. Στο πλαίσιο της προστασίας της δημόσιας υγείας ο Νομάρχης Αχαϊοήλιδος Γ. Βουτσινάς συνέστησε όπως οι ιερείς «μη συνοδεύουν κηδείας, αν πρότερον δεν καλυφθή το φέρετρον του νεκρού»²², ενώ καθηγητές της Ιατρικής εξ Αθηνών, οι οποίοι, με κυβερνητική εντολή, επισκέφθηκαν την πόλη, υπέδειξαν με ανακοινώσεις τους διάφορα προφυλακτικά μέτρα κατά της μετάδοσης της νόσου, στα οποία, μεταξύ άλλων, περιλαμβανόταν η αποφυγή «των καφενείων, των ζυθοπωλείων, των ζαχαροπλαστείων, των ναών και εν γένει των κέντρων ένθα γίνονται δημόσια συγκεντρώσεις»²³.

3. Θρησκευτική ελευθερία και δημόσια υγεία: το δίπολο της σύγκρουσης

Α'. Η θρησκευτική ελευθερία, ένα από τα πρώτα ατομικά δικαιώματα που διεκδικήθηκαν ήδη από τον 16ο αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο²⁴, αναλύεται στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και στην ελευθερία της λατρείας²⁵, η οποία συνίσταται στην άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων με τελετουργική μορφή²⁶, άλλως ορίζεται ως η ελευθερία καθενός να εκδηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, όχι μόνο ατομικώς και ιδιωτικώς, αλλά και από κοινού με άλλους, με τους οποίους μερίζεται την ίδια πίστη, δημοσίως²⁷. Προστατεύεται, έτσι, και το δικαίωμα των πιστών να συναθροίζονται ειρηνικά για τον σκοπό της λατρείας κατά τον τρόπο που προβλέπει η θρησκεία τους²⁸. Άλλωστε, η αδυναμία εξωτερίκευσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, με την άσκηση των λατρευτικών ιδίως καθηκόντων που απορρέουν από την ένταξη σε μια θρησκευτική κοινότητα, θα καθιστούσε τη θρησκευτική ελευθερία κολοβή και, μάλλον, ημιθανή...

Ειδικώς, όσον αφορά στην Ορθόδοξη Εκκλησία, ενωρίτατα η έννοια της «Εκκλησίας» συνδέθηκε με τη θεία Ευχαριστία, στην οποία επιτυγχάνεται η ενότητα της Εκκλησίας. Συνεπώς, αποτελεί η Ευχαριστία το κέντρο της ζωής στην Εκκλησία και η συμμετοχή του πιστού στην ευχαριστιακή κοινότητα, στη σύναξη δηλαδή όλων των μελών της Εκκλησίας για την τέλεση της Ευχαριστίας, την κορυφαία εκδήλωση²⁹.

Β'. Εξ ετέρου, η κανονάρχηση της ελευθερίας της θρησκευτικής λατρείας από την έννομη τάξη περιλαμβάνει και τη θέσπιση συγκεκριμένων περιορισμών. Στη συνάφεια αυτή, γίνεται δεκτό ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να δικαιολογήσουν την άρνηση του πιστού να συμμορφωθεί με τους γενικής ισχύος

²¹ Βλ. εποπτικώς Ν. ΤΟΜΠΡΟΣ, «Ο όλεθρος βγήκε από ένα κιβώτιο», εφημ. «Πελοπόννησος» της 28 Μαρτίου 2020, σ. 12.

²² Εφημ. «Νεολόγος Πατρών» της 7 Οκτωβρίου 1918, σ. 1.

²³ Βλ. δημοσίευμα της εφημ. «Νεολόγος Πατρών» της 15 Οκτωβρίου 1918, σ. 1 υπό τον τίτλο «Αφιξίς ιατρικής αποστολής».

²⁴ Βλ. αντί πολλών, Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, γ' έκδ. (με τη συνεργασία Β. Κ. ΜΑΡΚΟΥ), Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2016, σ. 17.

²⁵ Βλ., αντί άλλου, Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ/Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Άρθρο 13 σε: ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ / ΚΟΝΤΙΑΔΗ / ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ / ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗ, *Σύνταγμα, Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, σ. 294-295.

²⁶ Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ/ΣΠ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 4η έκδ., 2017, σ. 323.

²⁷ Μ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, *Η Ε.Σ.Δ.Α. κ.λπ. Μια συνοπτική ερμηνεία*, Αθήνα 2019, σ. 303 in fine.

²⁸ ΕΔΔΑ *The Church of Jesus Christ of latter-day saints vs United Kingdom* της 4.3.2014.

²⁹ Έτσι Ι. Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Η διαπάλη νομιμότητας και κανονικότητας και η θεμελίωση της εναρμονισέως τους*, Αθήνα-Κομοτηνή 1994, σ. 70 επ., όπου και περαιτέρω παραπομπές.

νόμους, οι οποίοι αποβλέπουν στην προάσπιση σπουδαίου έννομου αγαθού, που ενδιαφέρει το κοινωνικό σύνολο και επίσης κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα (άρθρο 13 § 4), με άλλα λόγια, οι νόμοι αυτοί θα πρέπει να «προστατεύουν ιδιαίτερος σημαντικά αγαθά της ολότητας ή των ατόμων»³⁰. Στα τελευταία ανήκει αναμφίλεκτα το δικαίωμα στην προστασία της υγείας, το οποίο συνίσταται στην υποχρέωση του κράτους να παρέχει υπηρεσίες ή να προβαίνει σε ενέργειες που προάγουν, διατηρούν ή αποκαθιστούν την υγεία των ανθρώπων³¹, μεταξύ άλλων, και με τη λήψη προληπτικών μέτρων³² (άρθρα 5 §§ 3, 5 και 21 § 3 Συντ.). Επομένως, η λήψη θετικών μέτρων εκ μέρους της Πολιτείας για την προστασία της υγείας των πολιτών, αποτελεί ρητή συνταγματική επιταγή.

Ωστόσο, οι νομοθετικοί περιορισμοί στα θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα, όπως είναι αναμφιβόλως η θρησκευτική ελευθερία, πρέπει να επιβάλλονται με βάση την αρχή της αναλογικότητας, η οποία αποτελεί και το όριο για τη συνταγματικότητά τους.

4. Το όριο της αναλογικότητας

Πιο συγκεκριμένα, το επιτρεπτό των περιορισμών στην άσκηση ενός τέτοιου θεμελιώδους δικαιώματος οριοθετείται από την προσφορότητα και την αναγκαιότητα του μέτρου που λαμβάνεται, καθώς και από την αναλογία του προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. Μάλιστα, η κρατική παρέμβαση στη θρησκευτική ελευθερία, εν προκειμένω, πρέπει να ανταποκρίνεται σε «πιεστική κοινωνική ανάγκη» (pressing social need) και, συνεπώς, η έννοια «αναγκαία» δεν έχει την ευκαμψία των εκφράσεων «χρήσιμη» ή «επιθυμητή»³³.

Η αρχή της αναλογικότητας βρίσκει τις καταβολές της στην αρχαία ελληνική σκέψη στην αρχή της «μεσότητος», κατά την οποία «μέτρον άριστον», όλα δηλαδή πρέπει να γίνονται με μέτρο, αναλογία, στη θετική της διατύπωση³⁴, στο πεδίο δε του ευρωπαϊκού δικαίου το πρώτο ίχνος της τυπικής έκφρασης της αναλογικότητας εντοπίζεται στον 1794 *Allgemeines Landrecht für die preußischen Staaten*³⁵. Στην ελληνική έννομη τάξη, ενσωματώθηκε στο Σύνταγμα κατά την αναθεώρηση του έτους 2001 (άρθρο 25 § 1 εδ. δ'), αν και είχε προηγηθεί η νομολογιακή διάπλασή της,

³⁰ Φ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο πολιτειακός έλεγχος των θρησκευτικών κανόνων», Νομοκανονικά 2/2003, σ. 11 επ. [εδώ σ. 13].

³¹ Βλ. ΠΑΤΡ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, Άρθρο 21 παρ. 2,4,5,6 σε: ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ / ΚΟΝΤΙΑΔΗ / ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ / ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗ, *Σύνταγμα, Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, σ. 548.

³² Πρβλ. Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟ: «Πανδημία και δικαιώματα», εφημ. *Πρώτο Θέμα* της 29.03.2020, σ. 60-61, σύμφωνα με τον οποίον «Οι έκτακτες περιστάσεις απαιτούν έκτακτες συνταγματικές ερμηνείες [...] Μπροστά στον κίνδυνο μιας κοινωνικής καταστροφής, με εκατόμβες νεκρών δικαιολογείται η λήψη προληπτικών μέτρων, ακόμη και όταν αυτά οδηγούν στην πράξη σε αναστολή βασικών θεμελιωδών δικαιωμάτων».

³³ ΕΔΔΑ, *Svyato-Mykhaylivska Parafiya vs Ukraine* της 14.6.2007, σκέψη 116. Πρβλ. Ε. Η. BALLIN / G. VAN DER SCHYFF / M. STREMLER [ed.], *European Yearbook of Constitutional Law 2019. Judicial Power: Safeguards and Limits in a Democratic Society*, 2020, σ. 329, όπου τονίζουν σχετικώς με τη στάση του ΕΔΔΑ απέναντι στην εφαρμογή της αναλογικότητας από τα εθνικά δικαστήρια ότι «Where a balancing exercise has been undertaken at the national level in conformity with the criteria laid down in the Court's jurisprudence, the Court has generally indicated that it will not substitute its own assessment for that of the domestic courts, unless there are strong reasons for doing so».

³⁴ Β. ΤΖΕΜΟΣ, «Η «ώριμη» αναλογικότητα. Η αναλογικότητα των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως κανόνας του Συνταγματικού Δικαίου και του Δικαίου της ΕΕ που δεν περιλαμβάνει την αναλογικότητα σε στενή έννοια», ΔΔίκη 2/2019, σ. 200 επ.

³⁵ G. SCACCIA, «Proportionality and the balancing of rights in the case-law of the European Courts», in *Federalismi.it*, anno XVII - n. 4/ del 20 febbraio 2019, 1 - 34 [1].

Όπως γίνεται δεκτό, η αρχή της αναλογικότητας είναι στην πράξη ίσως ο σημαντικότερος όρος, με τον οποίο πρέπει να συμμορφώνεται κάθε περιορισμός ενός θεμελιώδους δικαιώματος. Έτσι, η εφαρμογή της ακολουθεί τρία στάδια ελέγχου: ο περιορισμός, επομένως, πρέπει (α) να είναι *πρόσφορος* να επιφέρει το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, (β) *αναγκαίος*³⁶, δηλαδή *sine qua non* προϋπόθεση³⁷, πράγμα που σημαίνει ότι δεν υπάρχουν άλλα εξίσου κατάλληλα μέσα για την επίτευξη του στόχου που είναι λιγότερο επαχθή για εκείνον του οποίου η ελευθερία περιορίζεται³⁸ και (γ) *ανάλογος* (*stricto sensu*), υπό την έννοια ότι η επιβάρυνση που προκαλείται από τον περιορισμό της ελευθερίας δεν πρέπει να υπερβαίνει το θετικό αποτέλεσμα για το δημόσιο συμφέρον που προκαλείται από τον περιορισμό³⁹. Στην τελευταία αυτή φάση (υπό στοιχ. γ') βρίσκει προνομιακή εφαρμογή η ερμηνευτική αρχή της «πρακτικής αρμονίας» (*praktische Konkordanz*), η οποία υπαγορεύει τη σύνθεση ή τουλάχιστον τη συνύπαρξη μεταξύ των αντιτιθέμενων συνταγματικών συμφερόντων⁴⁰. Αν η αμοιβαία σχετικοποίηση δεν είναι δυνατή, τότε θα πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στο συνταγματικό αγαθό που έχει το μεγαλύτερο βάρος στη συγκεκριμένη περίπτωση⁴¹.

Αυτές οι τεχνικές αξιολόγησης είναι αναγκαίο να εφαρμοστούν κατά την προσπάθεια να επιτευχθεί μία εξισορρόπηση της θρησκευτικής ελευθερίας και αντικειμενικών σκοπών που έχουν συνταγματική θωράκιση και ισχύ, όπως είναι, παραδείγματος χάριν, η προάσπιση της δημόσιας υγείας. *Η εξισορρόπηση αυτή δεν είναι μεν μετρήσιμη (not calculable), τυγχάνει δε ελέγξιμη (controlled)*⁴².

Στην προκείμενη περίπτωση, λοιπόν, όπου συγκρούονται δύο ταυτόχρονες υποχρεώσεις του Κράτους, από τη μια η διασφάλιση της θρησκευτικής λατρείας και από την άλλη η προστασία της δημόσιας υγείας, τι δέον γενέσθαι; Στο συνταγματικό δίκαιο γίνεται δεκτό ότι «δεν υφίσταται μια αφηρημένη σχέση ιεράρχησης μεταξύ των συνταγματικών δικαιωμάτων και ότι, σε περίπτωση μεταξύ τους σύγκρουσης, θα πρέπει να σταθμίζονται με βάση τα συγκεκριμένα πραγματικά περιστατικά που κάθε φορά υπάρχουν. Αυτό είναι ορθό. Όταν όμως διακινδυνεύεται όχι απλώς η υγεία αλλά ακόμη

³⁶ Πρβλ. JULIAN RIVERS, «*Proportionality and Variable Intensity of Review*», *The Cambridge Law Journal*, Vol. 65, No. 1 (Mar, 2006), pp. 174-207, ο οποίος, επιχειρώντας να εννοιοδοτήσει τον όρο αναγκαίος, παρατηρεί ότι «the test of necessity asks whether the decision, rule or policy limits the relevant right in the last intrusive way compatible with achieving the given level of realization of the legitimate aim. This implies a comparison with alternative hypothetical acts (decisions, rules, policies e.t.c.), which may achieve the same aim to the same degree but with less cost to rights» [p. 198].

³⁷ Βλ. T. J. GUNN, «*Permissible limitations on the Freedom of Religion or Belief*» in: J. WITTE / M. CHRISTIAN GREEN [ed.], *Religion and Human Rights. An Introduction*, Oxford University Press, 2012, σ. 254 επ., ο οποίος σημειώνει χαρακτηριστικά ότι «It is a strong term suggesting that no other option is possible or that the consequences will be dire if the restriction is not imposed» [261].

³⁸ ΕΔΔΑ *Biblical Centre of the Chuvash Republic v. Russia* της 12.6.2014, σκέψη 58· πρβλ., συναφώς, MARTINEZ-TORRON, JAVIER, «*Limitations on Religious Freedom in the Case Law of the European Court of Human Rights*», *Emory International Law Review* 19 (2005) 587-636.

³⁹ G. ROBBERS, «*The Permissible Scope of Legal Limitations on the Freedom of Religion or Belief in Germany*», *Emory International Law Review* 19 [2005] 841-888 [859-60]·πρβλ. N. DOE, *Law and religion in Europe. A comparative introduction*, Oxford University Press, 2011, ο οποίος, στην ενότητα υπό τον τίτλο «Limitations on the right to manifest religion», σ. 56 επ., υπογραμμίζει ότι «As the Spanish Constitutional Court has pointed out, whether a limit on religious freedom is proportionate depends on whether “the measures adopted are disproportionate for the defence of the juridical good that has given rise to the restriction”» [σ. 62].

⁴⁰ Πρβλ. SCACCIA, όπ.π. (υποσημ. 35), σ. 7, ο οποίος κάνει λόγο για μία εξισορρόπηση συμφερόντων (balancing of interests).

⁴¹ X. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, Άρθρο 25 Σ. σε: ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ/ ΚΟΝΤΙΑΔΗ/ ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ/ ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗ, *Σύνταγμα - Κατ' άρθρο ερμηνεία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2017, σ. 684 επ., εδώ σ. 701.

⁴² CHRISTOPH ENGEL, *Law as a Precondition for Religious Freedom*, Bonn 2011/6, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

και η ίδια η ζωή των πολιτών, είναι προφανές ότι η προστασία της ανθρώπινης ζωής εισέρχεται με αυξημένη βαρύτητα στη διαδικασία της στάθμισης. Γιατί, σε τελική ανάλυση, η ύπαρξη ζωής είναι η προϋπόθεση για την άσκηση όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων»⁴³.

5. Αντί επιλόγου

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η επιδημία του κορωνοϊού αποτελεί μία έκτακτη συνθήκη, με πλείστες όσες κοινωνικές συνεπαγωγές και συνέπειες. Στο πλαίσιο αυτό, καλλιεργήθηκε, ιδίως μάλιστα το πρώτο διάστημα, με αφορμή την αύξηση των κρουσμάτων, μία έντονη ρητορεία για το κλείσιμο και των χώρων λατρείας, προκειμένου να αποφευχθεί η περαιτέρω διασπορά του ιού και η διακινδύνευση της δημόσιας υγείας.

Ανεξαρτήτως της μικροκομματικής εκμετάλλευσης του γεγονότος, που δεν έλειψε, ατυχώς, και στην προκείμενη περίπτωση και της επ' αφορμή επίδειξης ενός ψευδεπίγραφου προοδευτισμού⁴⁴, είναι προφανές ότι η απαγόρευση λειτουργίας των χώρων λατρείας, μεταξύ αυτών ασφαλώς και των ναών της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ήταν όντως μία οριακή απόφαση, η οποία, πέραν της αυστηρά περιορισμένης χρονικής ισχύος της και της επαρκούς αιτιολόγησής της, όφειλε, εξαντλώντας προηγουμένως κάθε ηπιότερο, πλην όμως εξίσου αποτελεσματικό και ρεαλιστικό μέσο, να σταθμίσει τα συγκρουόμενα δικαιώματα και να επιχειρήσει την αναλογική εξισορρόπησή τους, με τέτοιον τρόπο ώστε να προστατευόμενα έννομα αγαθά να διατηρήσουν την κανονιστική τους εμβέλεια.

Στη συνάφεια αυτή, πρέπει να γίνει δεκτό ότι η Πολιτεία αξιοποίησε απολύτως τις δυνατότητες που παρέχει το Σύνταγμα και η ΕΣΔΑ για τη διαχείριση μιας «έκτακτης υγειονομικής κατάστασης ανάγκης», «παίζοντας» μεν με τα ακραία όριά τους, πλην όμως χωρίς κατά κανόνα να τα υπερβαίνει⁴⁵. Ωστόσο, η αρχική κυβερνητική απόφαση για την αναστολή, χωρίς εξαιρέσεις, στη συλλογική εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων, αν και αφορούσε αυτονοήτως σε όλες τις θρησκείες και τα δόγματα, όπως άλλωστε επέβαλε η αρχή της θρησκευτικής ισότητας, κινήθηκε, νομίζω, στα όρια της αρχής της αναλογικότητας⁴⁶, η οποία σε μια δημοκρατικά και δικαιοκρατικά

⁴³ ΣΠ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, «Θρησκευτική ελευθερία και προστασία της υγείας», εφημ. *Η Καθημερινή* της 21.03.2020.

⁴⁴ Να σημειωθεί εδώ ότι η ανάγκη λήψης περιοριστικών μέτρων στην άσκηση της θρησκευτικής λατρείας και, κυρίως, οι αντισυμβατικές αντιδράσεις μερίδας του ορθόδοξου κλήρου απέναντι σε αυτά έδωσαν το έναυσμα να επαναδιατυπωθεί, έστω υπόρρητα και μεμονωμένα, το πολυκαιρισμένο αίτημα για χωρισμό Κράτους και Εκκλησίας. Βλ. σχετικά Γ. ΣΙΑΚΑΝΤΑΡΗ, «Διαχωρίζεται η Εκκλησία από τη θρησκεία;», εφημ. *Το Βήμα* της 22.03.2020, σ. 20/4 - 37/5, σύμφωνα με τον οποίον: «Ο κορωνοϊός απέδειξε ότι στη χώρα μας χρειάζεται ένας τριπλός διαχωρισμός: της Εκκλησίας από το Κράτος, της Κοινωνίας των Πολιτών από την Εκκλησία των Πιστών και του Λόγου από τη Μεταφυσική».

⁴⁵ Έτσι Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ, «Η Δημοκρατία απέναντι στην πανδημία», εφημ. «*Τα Νέα*» της 11/12 Απριλίου 2020, σ. 10.

⁴⁶ Βλ. και ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: «Πανδημία, Θεμελιώδη Δικαιώματα και Δημοκρατία», <https://www.evenizelos.gr/mme/articlesinthepress/04.04.2020>, ο οποίος τονίζει ότι: «Το να δίνει κάποιος μάχη οπισθοφυλακής και να προβάλλει τον ισχυρισμό ότι π.χ. είναι αντισυνταγματικό να απαγορεύεται η θρησκευτική συνάθροιση για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας, είναι μια προχειρότητα επιστημονική και μια ανευθυνότητα ιστορική και κοινωνική, η οποία δεν σέβεται την υγεία των πολιτών και την ασφάλειά τους, αλλά και την αγωνία τους απέναντι σε μια ασύμμετρη απειλή». Πρβλ., όμως, Ρ. Δ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, «Οι αλειτούργητοι πιστοί και η Αντιγόνη», www.tovima.gr/2020/04/03/opinions, η οποία σημειώνει ότι «η καθολική απαγόρευση ιεροπραξιών χωρίς επαρκή αιτιολογία, ισοδυναμεί με πλήρη αποκλεισμό της λατρείας, άρα είναι αντισυνταγματική και αντίθετη με την αρχή της αναλογικότητας».

ζυγοσταθμισμένη της εφαρμογή ολοκληρώνει την αρχή της νομιμότητας⁴⁷. Και τούτο, διότι φαίνεται ότι δεν εξαντλήθηκε κάθε ηπιότερο μέσο, όπως η τέλεση των ιεροπραξιών από τον θρησκευτικό λειτουργό, χωρίς την παρουσία πιστών, αλλά με μόνη τη συμμετοχή του ψάλτη και του νεωκόρου⁴⁸, πράγμα το οποίο προβλέφθηκε, ορθώς, στη συνέχεια, ιδίως ενόψει της Μ. Εβδομάδας και του ορθόδοξου Πάσχα.

«*Μένουμε σπίτι*», επομένως, όχι μόνο για να προστατεύσουμε τον εαυτό μας από τους άλλους, αλλά και για να μην βλάψουμε άθελά μας τους άλλους⁴⁹. Και αυτό δεν είναι απλώς μια ηθική επιταγή, είναι και μια συνταγματική υποχρέωση, ένα θεμελιώδες συνταγματικό καθήκον⁵⁰. «Περιορίζοντας τις μετακινήσεις μας στο ελάχιστο σύμφωνα με τις συμβουλές των ειδικών επιστημόνων», επομένως απέχοντας στη συνάφεια αυτή και από τη θρησκευτική λατρεία, για περιορισμένο πάντως χρονικό διάστημα, που δεν μπορεί να παραταθεί, άνευ άλλου, επί μακρόν, «αποδεχόμαστε το μερίδιο ευθύνης που μας αναλογεί για την αυτοπροστασία μας ως ελεύθερης και δημοκρατικής κοινωνίας», γεγονός το οποίο αποτελεί έκφραση κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης, την οποία προβλέπει και, κυρίως, επιτάσσει το Σύνταγμα (άρθρο 25 § 4)⁵¹.

Εντούτοις, αυτό το οποίο πρέπει οπωσδήποτε να αποφευχθεί είναι να μετατραπούν οι περιορισμοί στη θρησκευτική ελευθερία, όπως και στα υπόλοιπα βεβαίως ατομικά δικαιώματα, από *εξάιρεση σε κανόνα*. Και τούτο, διότι «*τα συνταγματικά δικαιώματά μας είναι πράγματι πολύτιμα. Εάν αυτή τη στιγμή δεχόμαστε τον πρόσκαιρο περιορισμό τους για να συνεχίσουμε να τα έχουμε, αυτό δεν σημαίνει ότι επιτρέπεται να εθιστούμε στην απώλειά τους*»⁵².

⁴⁷ ΤΖΕΜΟΣ, όπ.π. (υποσημ. 34). Μάλιστα, ιδίως σε έκτακτες συνθήκες, πρέπει να βρίσκει πεδίο εφαρμογής η αρχή της «ενδυναμωμένης αναλογικότητας» (empowering proportionality): βλ. σχετικώς MARTIN LOUGHLIN, «*The silences of constitutions*», I·CON 16 (2018) 922–935 [934].

⁴⁸ Ο ψάλτης και ο νεωκόρος μπορούν ευλόγως για την έκτακτη αυτή περίπτωση να θεωρηθούν ότι εκπροσωπούν τους λαϊκούς, οι οποίοι, μαζί με τους κληρικούς, συναποτελούν το σώμα (το πλήρωμα) της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

⁴⁹ Βλ. και ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟ: «*Θεολογία, Ιστορία, Βιολογία*», εφημ. *Το Βήμα* της 22.03.2020, σ. 19/3, κατά τον οποίο: «Απέναντι στις δυνάμεις της βιολογίας, ούτε η Θεολογία ούτε η Ιστορία προσφέρουν κάποιο σοβαρό επιχείρημα που να στηρίζει την ανυπακοή στους θεμελιώδεις κανόνες της κοινωνικής συμβίωσης και επιβίωσης».

⁵⁰ ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, «*Η ζωή ως Πάθος συνταγματικό*», εφημ. *Η Καθημερινή* της 14.04.2020, σ. 8.

⁵¹ Π. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΗΣ: «*Προσωπική ελευθερία και χρέος αλληλεγγύης*», εφημ. *Το Βήμα* της 29.03.2020, σ. 6/42 – 7/43.

⁵² Σ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, «*“Όχι” στον συνταγματικό μισριδατισμό*», εφημ. *Η Καθημερινή* της 29.03.2020, σ. 23· βλ. και G. MANCHIN - J. W. CARR, «*COVID-19 Symposium: Don't Let Religious Freedom Become a Casualty of Coronavirus*» in: [OpinioJuris.org/2020/04/06/](https://www.opiniojuris.org/2020/04/06/), οι οποίοι επισημαίνουν ότι: «*Crises require decisive government action, but governments often use times of crisis to encroach on individual freedoms or target minority groups long after the crisis has passed*».